

СВЕТЛАНА С. ШЕАТОВИЋ*
Институт за књижевност и уметност
Београд

ДВЕ КУЛТУРЕ И ДВА ПИСЦА**

У тексту се анализира перцепција Јадрана и мора из аспекта човека копна у делу Иве Андрића и Милоша Црњанског. То је сусрет двеју култура (динарске и приморске) које Андрић и његови јунаци перципирају као облик судара ниже и више цивилизације. Из опуса Милоша Црњанског издвајамо песме из *Лирике Ишакe и коменџара* и путописа *Љубав у Тоскани* у којима се појављују Јадранско море и Италија као облици више цивилизације. *Лирика Ишакe и коменџари* са појединим песамама представљају прву фазу слике о „нашој” страни Јадрана. Прве Андрићеве песме носе печат тамнице, али и светлости која допире са мора. То је биографски аспект уграђен у дело као део искуства проведеног у тамници у Сплиту. Други део рада биће посвећен анализи Андрићевих приповедака („Жена на камену”, „Летовање на југу”, „Два записа босанског писара Дражеслава”, „Занос и страдање Томе Галуса”, „Робиња”, „Сусрет”, „Дубровачка вејавица”) и есеја („Летећи над морем”, „Сан о граду”) који тематизују културолошку перцепцију Јадрана из позиције човека копна (Босне). За Андрића је сусрет два културна модела био од посебног значаја и ми ћемо користећи географске, филозофске, историјске и антрополошке студије (Бродел, Качари, Реста, Асман, Цвијић) и студије културе указати на тај митски судар копна и мора удвојеног на две обале које спајају и раздвајају.

Кључне речи: култура сећања, геофилозофија, Балкан, Јадран, Медитеран, море, сунце

---

* svetlana.seatovic@gmail.com

** Текст је резултат рада на научном пројекту *Смена њоетичких њарадиџми у српској књижевности 20. века – национални и европски контексти (178016)* у Институту за књижевност и уметност који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Изведиће човека из балканских планина на море, и ви сте оћворили један оћојан ћразник са радосним свићанћем и неизвесним сућоном. Жеља за морем изћледа да се сакућљала и расла кроз ћоколења, и ћено остварење у једној, нашој, личноћи жесћко је као ексћлозија. Излазак једноћ ћлемена на море, ћо је ћочешћак ћећове ћраве исћорије, ћећов улазак у царсћиво већих изћледа и бољих моћућностћи. Тај одлучни час у исћорији врсће ћонавља се сваки ћућ у исћорији ћојединца ћри ћрвом додиру са морем, само у друћом облику и маћем обиму. (Андрић 2011: 11)

Наведеним цитатом Иво Андрић је у путописно-рефлексивном есеју „Летећи над морем” још 1932. године дао оквирну дефиницију сусрета човека залећа, Босне са морем као новом и вишом цивилизацијом. Адрићева перцепцију Јадрана и мора са аспекта човека копна и балканских планина је сусрет двеју култура које Андрић и ћегови јунаци у приповеткама перципирају као облик судара ниже и више (друге) цивилизације. Истовремено, у филозофији и науци о књижевности развија се термин „геофилозофија”¹ који промишља кроз неколико дисциплина однос човека и простора у коме живи. Посебно значајно дело је филозофска и културолошка расправа Катерине Реста *Геофилозофија Медитерана* (2012) која се усмерава на симболику односа човека копна и судара са морем која обележава све границе Медитерана, а јадранске обале нарочито обележавају бројне увале и дубоки контакти двеју целина. У савременом свету где се мењају позиције Медитерана као једног затвореног мора и Атлантика као глобалног света, Јадранско море се са тачке гледишта човека Балкана може видети као једно велико језеро. То језеро није лишено бројних одлика медитеранских карактеристика управо у сусретима копна и мора. Катерина Реста веома прецизно обележава тај сусрет и симбологију мора и залећа: „Медитеран је пак сећање на једну другачију прошлост; у светским размерама, јединствено искуство сусрета између копна и мора, простор поделе који одваја и раздваја, али такође и повезује и обједињује, спешујући преплитање идентитета који, у непрестаном суочавању, желе да остану различити. У том плуралитету граница и територија, представљао је простор сукоба, али такође и изванредних сусретања, простор неисцрпног поређења са другим, спречавајући и ублажавајући свако драстично свођење на исто, *reductio ad unum*. Из тог мора разлика рођена је Европа, несводљиви ћлу-

¹ Видети студије: L. Bonesio-C.Resta, *Intervista sulla Geofilosofia*, ur. R. Gardenal, Diabasis, Reggio-Emilia, 2010; M. Cacciari, *Geo-filosofia dell'Europa*, Adelphi, Milano, 1994; M. Cacciari, *L'Arcipelago*, Adelphi, Milano, 1997; F. Cassano, *Il pensiero meridiano*, Laterza, Roma-Bari, 1996; F. Asffioti, *Geofilosofia del mare. Tra oceano e Mediterraneo*, Diabasis, Reggio Emilia, 2007.

риверзум народа и језика, подстакнутих да воде дијалог, нагнаних на непрекидни напор превођења и удаљавања” (Реста 2017: 36–37). Наведним идејама посвећеним Медитерану као да одговарају Андрићеве идеје о сусрету брђана и мора, али на знатно мањем простору Јадранског сусрета са залеђем и босанским брдима. Андрићева приповедачка, песничка и есејистичка визија брђана и мора укључује бројне наносе геосторије и геосимболике. То је море које спаја и раздваја² као што на широј мапи чини Медитеран са свим мешавинама народа и култура.

Хегел у *Филозофији историје* напомиње да је управо „обалски појас повезан непосредно с морем³” (Хегел 2006: 107).

Према томе, море није фактор раздвајања већ има улогу ујединитеља јер „само планине раздвајају” закључује Хегел. Андрићева слика раздвајања и спајања копна и Јадранског мора је веома блиска бројним студијама из савременог доба и ту се пред нама појављује писац који је и историчар и антрополог првог реда у низу књижевних поступака. Милош Црњански на сасвим другачији начин перципира Јадранско море, тражећи на италијанским обалама благост више културе и на нашој страни одјеке народног певања.

Позитивно конотирана свест о другој, вишој цивилизацији која је везана за море⁴ развија се у српској књижевности код Иве Андрића,

² Медитеран су бројни савремени филозофи, историчари сагледали управо као море које спаја и раздваја или море које усред копна над којим копно доминира, али су народи због свог географског положаја усмерени једни на друге. Дијалог две обале је општа слика коју веома јасно дефинише Ф. Хоркани у делу: F. Horkani, „Tradizione e modernità: le condizioni del dialogo fra le due sponde”, у: *Mediterraneo. Un dialogo fra le due sponde*, ur. F. Horkani–D. Zolo, Jouvence, Roma, 2005.

³ Видети: Ф. Хегел, *Филозофија историје*, превео Божидар Зец, Федон, Београд, 2006.

⁴ Видети анализе низа аутора о интердисциплинарном приступу теми мора у српској књижевности између два светска рата код Иве Андрића, Милоша Црњанског, Растка Петровића, Милана Дединца, Јеле Спиридоновић Савић: Марија Митровић, „Црњански на Јадрану, или о природи и историји као вајарима света”, у: *Acqua alta Мегитерански њезажи у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова, ур. Светлана Шеатовић Димитријевић, Мариа Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо, Институт за књижевност и уметност, Београд, 189–206; Rosanna Morabito, „Stražilovo e la Toscana nella geografia interiore del giovane Crnjanski”, *Истио*, 225–248; Бранко Вранеш, „Црњански на Крфу 1925.”, *Истио*, 249–266; Слађана Јаћимовић, „Пољемичка тензија у Љубави у Тоскани Милоша Црњанског”, *Истио*, 267–288; Бојан Јовић, „Фрагменти одсутног Медитерана: путовања Средоземљем Растка Петровића”, *Истио*, 313–328; Ljiljana Banjanin, „Immersione nel silezio sotto il Sole cocente”: Il viaggio in sicillia di Rastko Petrović”, *Isto*, 329–346; Жељко Ђурић, „Медитерански заноси Јеле Спиридоновић Савић”, *Истио*, 393–414; Жанета Ђукић Перишић; „Андрић и море”, *Истио*, 487–506; Бојан Ђорђевић, „Наративност предела: Андрићеве медитерански записи”, *Истио*, 507–518; Светлана Шеатовић Димитријевић, „Контроверзно сунце и море Дединчеве поезије” *Поезија и поезика Милана Дединца*, ур. Слађана Јаћимовић, Светлана Шеатовић Димитријевић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2014, 353–370.

Милоша Црњанског, али и Растка Петровића и Милана Дединца, Јеле Спиридоновић Савић у периоду који почиње после Првог светског рата. Уједињењем Јужних Словена и стварањем Краљевине Југославије 1918. године многи писци, а посебно Црњански и Андрић делове свог опуса усмеравају ка Јадранском мору укључујући обе стране, далматинску и италијанску. У таквим друштвеним и политичким околностима које су приближиле писце после Првог светског рата Јадранском мору треба имати у виду и чињеницу коју прецизно наводи Јован Цвијић у *Психичким особинама Јужних Словена* наводећи као изворни географ чињеницу да су Далмација и њено залеђе једна целина: „Далмација је у ствари само приморски део динарског залеђа. Она се не може потпуно развити, ако не чини једну државу са овим залеђем [...] Најмногобројније и најактивније далматинско становништво чине досељеници из унутрашњости” (Цвијић 2006: 140–141). Не треба заборавити да све што је уз море или преко мора у српској народној књижевности носи печат окупације и непријатељског става према Млетачкој републици. Тај негативно конотиран став према Латинима као старим варалицама српска књижевност носи вековима кроз усмено, народно стваралаштво и један свесловенски став према окупатору. С друге стране, парадоксално, у народној књижевности наши највећи јунаци епских песама и балада – цар Душан, Максим Црнојевић, Милић Барјактар жениће се девојкама Латинкама преко мора или девојкама које живе поред мора, мислећи при томе и на другу, млетачку страну Јадрана. Та традиција се наставила у 19. веку у романтизму и реализму. Најдубљи пример културолошког неразумевања према другој страни Јадрана, Венецији и Трсту показате Петар Петровић Његош⁵ средином 19. века у *Горском вијеницу*, у монологу Војводе Драшка у Млецима. Међутим, Његош ће показати сасвим другачије и шире погледе на Трст, Венецију и Напуљ у путописним документима. Наша прва путописна трагања ка тој другој, морској и медитеранској цивилизацији почињу путописима Љубомира Ненадовића *Писма из Италије*. Тек почетком 20. века песници полако мењају ту перцепцију, па тако романтичарски песник Лаза Костић у последњој заветној песми „Santa Maria della Salute” афирмише лепоту ове цркве у Венецији исказујући покајање за све прекоре које је и сам написао поводом сече далматинских шума у песми „Јадрански Прометеј”. Јован Дучић као песник симболизма се почетком 20. века позитивно односи према наслеђу Дубровника и као песник рођен само 20 километара у залеђу мора уноси позитивније ставове према мору. Дакле, тек после

⁵ Видети наш рад: Светлана Шеатовић Димитријевић, „Његошева слика Италије и Латина”, Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ, Београд, 2014, бр. 43/2, стр. 471–481.

Првог светског рата мења се перцепција мора, а посебно Јадрана и његових острва процесом уједињења Јужних Словена у једну државу Краљевину Срба, Хрвата, Словенаца, а потом у Краљевину Југославију. Иво Андрић ће и сам споменути да му је једном приликом Дучић рекао да се одмакне од тих брда и да се спусти на море, стога ће и казати да је Дучић пролио море испред његових очију. Милош Црњански објављује збирку *Лирика Ишаке* 1919. у којој се појављује Јадранско море као једно од мора, али су његове опсесије у складу са експресионистичком поетиком упућене ка Суматри и далеким коралним морима. Ипак, неколико песама је посвећено управо „Јадрану”, „Сан Вито” и „Моја песма” у којој ће двојна душа песника бити смештена у „једној гондоли у Венецији у време карневала”. Црњански ће посебно изван ове збирке објавити и песму „Лето у Дубровнику 1927.”⁶ у којој ће његова духовна трагања пронаћи мир тек ту испод Срђа и у залеђу наших гора и мора.

Лирика Ишаке и коментари биће објављени 1958. са прозним коментарима у којима Црњански тумачи сваку песму у аутобиографском контексту сећајући се периода који је пролазио кроз ратишта Европе, а опорављао се на Јадрану. Црњански се у коментарима присећа школских дана проведених пре Великог рата у Ријеци, опет на обалама Јадрана. У песми „Јадрану” Црњански призива најшири историјски у културолошки контекст Јадранског мора обележеног са две стране, наше, „црне и крваве” и оне друге, италијанске. За Црњанског је веома важна ова песма јер указује на слојевитост наше културе уткане у таласе тог мора коју песничко ја прегнантно дозива:

„Заборавио су бијесне и грозне гусаре?
И галије од Неретве, црне и крваве?
И песме у мачеве наше дуге и тмуре?
И једра и весеља, урличићи кроз буре?” (Црњански 1958: 29)

Црњанском је важно да то исто море као највећу тајну и средиште памћења подсети на постојање наших словенских трагова, гусара и песме. Најдубљи траг који Црњански види у Јадрану је наша песма као надвременска нит у таласима и бурама тог мора што нас је раздвајало, потчињавало и хранило. Контроверзност Јадрана Црњански покушава да истакне најделикатнијим дамарима нашег присуства оличеног у песми, али искључиво оној народној изграђеној на снази идеје ослобођења:

⁶ О теми Јадрана и мора код Црњанског смо опширно писали у раду: Светлана Шеатовић Димитријевић, „Итака и коментари – између панонског и медитеранског мора”, *Културе у дијалогу*, Књижевност и мултикултуралност, књ. 2, међународни зборник радова, уредили Александра Вранеш, Љиљана Марковић, Филолошки факултет, Београд, 2013, стр. 61–79.

„Чуј, како се ори песма наша тврда гласа.
Неклекла никад, несретна, ал бијесно весела.
са крваве обале једнога народа цијела.” (Црњански 1958: 29)

Таква песма обележена тугом и „бијесно весела”, која је несретна, али никад поклекла је поетолошка слика народа који је вековима стајао са те друге поробљене, али никад бар песнички покорене стране Јадрана. Песма је настала 1913. године како објашњава и Црњански, док је боравио у Ријечи на Експортној академији. Повод је била побуна морнара у аустријској морнарици и, како Црњански каже, то је била револуционарна реакција више народа: „Међу побуњеницима није било само Славена, било је револуционара свих народа у Аустрији, али је схватљиво што сам се ја при томе, поетски, сетио Сења и Неретвљана” (Црњански 1958: 36). Пред Први светски рат Црњански је био обузет идејом револуције и ослобођења, па како и сам каже ову песму је због тога написао у „јужном дијалекту”. Мада је Црњански у то време читао Леопардија, Кардучија и бројне италијанске писце, његова оданост мору и словенском пореклу је била интегралистичка. У истом коментару уз песму „Јадрану” Црњански ће казати да је остао веран мору: „Као Рас-тко Петровић, Дероко и Дединац, и ја сам остао веран мору, и не само у славим стиховима и на језику” (Црњански 1958: 36).

Црњански се враћа Јадрану на посебан начин и после Великог рата када је 1921. године боравио код Сибе Миличића на Хвару у друштву са Петром Добровићем. У то време они су читали Петра Хекторовића и то је јасна линија која се односи на „наше” море и трагове који се налазе искључиво у народним песмама. Култура памћења, како ће је у савременом добу представити Алаида Асман, указаће нам на оно чега је био свестан Црњански и његова генерација песника. Јадран је био у овој песми за Црњанског одраз колективног „ми” баш као што Асмано-ва каже: „Свако 'ја' повезано је са једним 'ми' које му обезбеђује важне основе његовог сопственог идентитета... Различите ми-групе с којима се појединац повезује одсликавају спектар хетерогених, мање или више узајамно искључивих чланстава” (Асман 2011: 19). Управо тако можемо и разумети Милоша Црњанског који се 1913. године у Ријечи повезује са Славенима и подстакнут побуном у аустријској морнарици у којој су великим делом били Славени, подразумева и Неретву и гусаре, али и употребу „јужног наречја”. Идентитетско питање Милоша Црњанског у великој држави народа у којој се и родио, па потом и стицајем околности ратовао на њеној страни у Великом рату показује да је потреба појединца за конституисањем идентитета често повезана са различитим „ми” групама које чине историјско и културолошко јединство Јадрана. Сећање као конститутивни елемент идентитета код Црњанског у песми

„Јадрану” управо показује сву сложеност тог простора, његову геофилозофију и потврду у интегралистичкој слици Јаранског мора са словенске стране јер Асманова нам управо каже да „[...] сећања не постоје изоловано, већ су умрежена са сећањима других. Захваљујући њиховој структури заснованој на укрштању, преклапању и способности прикључивања, она се узајамно потврђују и учвршћују” (Асман 2011: 23). Тада још млађани Црњански, који је изневерио очекивања свог ујака који га школује на Експортној академији уместо практичног образовања стиче и упија многобројна „ми” искуства и сећања којима је натопљено Јадранско море од Ријеке до Приморја и острва. После готово 50 година Црњански ће у коментару уз песму „Јадрану” закључити: „Упознао сам свет у Приморју и осећам се, као код своје куће, тамо, сад, у сећању” (Црњански 1958: 35).

Управо као што ће и Катерина Реста рећи за Медитеран да је *илуриверзум*, тако бисмо могли да кажемо да је и Јадран за Црњанског 1913. године укрштање италијанске културе, књижевности, језика и словенских народа.

У коментару „На рибању са Месецом” који је смештен после коментара уз песму „Јадрану” у *Лирици и коментарима* Црњански лута Приморјем како и сам то каже, али излази и на рибарење ноћу код Сења у заливу Морлака. Овај коментар је настао 1923. године, али се слика о Јадрану није значајније променила. Опис тог рибарења ноћу обухвата свест и о рибарима са две старне Јадрана, онима који су „наш свет”, истарски и хрватски и онај други, који је италијански и стиже из региона Анконе. Најупечатљивији доживљај на Јадрану, ноћу поред месечине је опет песма наших људи за коју Црњански каже да звучи: „Као да јаучу”. У антрополошком и менталитетском смислу, тај свет рибара и словенског народа обележен је песмом која је нека врста лелека који прелази са оца на сина. Управо та слика Јадрана као дуге тужбалице која опева све јаде личних и колективних мука је основни белег са ове стране обале. На оној другој, италијанској, свет је весео, лак, лепршав без туге којом је натопљена наша народна песма. У коментару о Сан Виту који се поставља уз песму „Прича” Црњански се налази на другој страни Јадрана, али сада у аустријској униформи, грешком распоређен у Сан Вито 1918. на северни италијански фронт код реке Таљаменте. Мада је песма „Прича” сасвим интимна, обележена присуством fine еротике и процветалог багрема, она је настала у Сан Виту. Стицајем чудних околности, Црњански се налази на северном италијанском фронту у пролеће 1918. године где на страни аустријске војске командује Србин, генерал Светозар Боројевић. Низ парадокса у којима се налази и сам Црњански, као и његов народ, одводи га на другу страну Јадрана грешком админис-

традије у Бечу. На најтежим положајима при крају рата и даље се налазе Срби и та врста парадокса Црњанског доводи на италијанску страну, где се воде мучне борбе за ослобођење од аустријске власти. Мешавина идентитета, сусрета култура, народа, и брисање старих граница оставља траг на све народе на обе стране Јадрана. У следећем „Коментару уз повратак из Италије” Црњански је сада у Опатији, јер официр при повратку из ратне зоне има право на опоравак. У Опатији у пролеће 1918. године Црњански мења перспективу и то песничко и биографско *ја* сада је насупрот Ријеке са које је упознао Приморје пре рата.

Као у калеидоскопу мењају се прецепције, померају се позиције јунака и биографског бића које тек сада, при крају рата, не зна шта је његов идентитет. Море које спаја и раздваја је помешало све границе и те последње године Великог рата постало мучна мешавина политичких, културолошких и националних циљева. Трагајући за идентитетом који је сасвим контроверзан, Црњански у песми „Моја песма” види своју душу као двојну, дању смештену у завичај, а ноћу располућену у некој гондоли у време карневала у Венецији. Та несрећна уморна и разочарана душа пренатрпана сопственим „ја” и бројним „ми” налази ноћу место у гондоли Венеције. Тек двојни глас који подсети ту исту душу ко је и одакле је, јер се само још чује питање: „Какав је то Славен био, / На Риви деи Скиавони” – доноси то колективно „ми” којим је и душа песничког бића обележена. Дуга историја мучне Риве деи Скиавони обележава и последњи сан о бегу у мирне воде Венеције. *Ишака и коменџари* представљају једну слику Јадрана која је конституисана у годинама пред рат и током рата. Поетички сасвим другачија, лепша и нежнија перцепција италијанске стране Јадрана, стиже већ од 1920. у опусу Милоша Црњанског.

У путопису *Љубав у Тоскани* (1930) Црњански тражи мир на италијанској страни Јадранског мора. Тај мир проналази у Пизи, Сијени, Фиренци казујући да је тек ту нашао спокој своје душе уморне од ратовања, сеоба јер је као Србин из Аустроугарске морао да ратује на страни која је насупрот свих Словена. Тиме се ствара једна шизофрена ситуација у којој Црњански бежи од својих обавеза смиријући своју савест. Биће потребне још деценије лутања по острвима Јадрана, Италије и Шпаније да би се нашао модел у коме би се исправила ова духовна подвојеност биографског и песничког ја Милоша Црњанског. На самом почетку овог путописа насталог између два рата Црњански каже: „Полазим из Париза у небеса Италије, што стишавају и љуљају варваре [...] Хтео сам да се стрмоглавим у ваздух где ништа више не боли” (Црњански 1995: 53). Црњански у духу експресионистичке поетике и хибридног жанра путописа каже да жели засути теме пред капијама Тоскане и посути се белим пизанским прахом ренесансе, који је још био пун прашине просјака и

монаха. Духовни мир Црњански налази управо у симболима цивилизације која је грубо пресечена у историји српске књижевности, јер се турским освајањима прекида књижевни развој од краја 14. и у 15. веку, па све до 18. века. Дакле, Црњански трага за једним од најреволуционарних периода у историји уметности, за ренесансом и готиком коју ће пронаћи у тосканским градовима. Због тога је његова *Љубав у Тоскани* више од путописа. То је самосвест писца који види и жели да се као уметник опере од свих ратова и дивљаштва свог народа који није могао да мења своју позицију народа између два лимеса, источног и западног римског царства, како га назива Фернан Бродел⁷. Народа који је био на границама два дубоко подељена света, коме је само подела на католички и православни свет донела додатну и компликовану културолошку позицију. Са друге стране тај преко потребни мир Црњански налази у раној пизанској ренесанси која се ослања на византијско фрескосликарство, па ће и култ Богородице у тосканским градовима, пре свега, Пизи и Сијени бити ослоњен на сликаре византијске и италокритске школе. Црњански трага за тим пизанским прахом покушавајући да са те друге стране мора пронађе нашу везу са идентитетом Византије и прекинутим нитима цивилизацијског раскола.

Милош Црњански управо у Краљевини Југославији још почетком двадесетих година путује далматинским острвима и бележи историју и културу тих острва. О овоме је опсежно и веома лепо писала Марија Митровић.⁸ Ипак, треба додати у овом синтетичком погледу да је Црњански управо у путопису „Сплит“ видео прави југ, ванредну лепоту у којој су брда сишла у море. Све је у Сплиту светло и прозачно, а то је оно што тражи његово духовно биће. Међутим, баш у том сусрету са Сплитом Црњански ће исказати најјаче ставове о односу човека копна, народа застали у цивилизацијском развоју коме је потребно ритуално „купање у мору“. Спустити се у море за Црњанског тих двадесетих година 20. века значило је да су народи са Севера који су стигли као бујица са тамбуром и оружјем чак до Цариграда и кад су поубијали све пред собом, застали пред Приморјем и градовима. Црњански истиче да је неопходно да Јужни Словени, пошто свој поглед тих двадесетих година шири на све народе Југославије, на делове Војводине, Загорје, северне делове Хрватске и

⁷ Видети: Фернан Бродел тумачи границе наших лимеса у бројним студијама. Посебно: Фернан, Бродел, *Медиџеран и медиџерански свеш у доба Филија II, том 1*, превео Мирко Ђорђевић; Београд: Геопоетика, ЦИД, 2001.

⁸ Видети: Марија Митровић, „Црњански на Јадрану, или о природи и историји као вајарима света“, *Asqua alta Медиџерански џезажи у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова, ур. Светлана Шеатовић Димитријевић, Мариа Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо, Институт за књижевност и уметност, Београд, 189–206.

Словенију, сићу у море како би се ритуално спустили у ту другу, вишу цивилизацију.

Као и Андрићу, и Црњанском је друга, приморска цивилизација у односу на копно, Балкан као географски и историјски појам, једна виша „господска” слика Света. На тим сударима историјског, културолошког и антрополошког које је одредило народе копна у односу на Јадранско море Андрић и Црњански виде два света у коме је нужно да се онај копнени спусти у овај морски. Да ли је море само метафора Света, његове отворености? На известан начин и то је одговор на ово питање. Јадран између сна и јаве је метафора и поетички поступак Црњанског у путописима, јер баш на тој танкој линији стоје та два света; свет реалности и имагинације, простор људске жеље и могућности. Због тога се код Црњанског мешају историјски подаци, прецизни описи уметничких дела су више имагинарни јер овај песник путописац између два велика рата трага за мером среће која ће допустити Јужним Словенима да се укључе у токове уметничких и цивилизацијских промена. Веома брзо већ тридесетих година српски писци су били у самом средишту надреалистичког покрета и то су били ти културолошки и дубоки антрополошки кораци које је Црњански желео да превазиђе ритуалним купањем у Јадранском мору или на обалама Тоскане.

Андрићев поглед са копна и мора

Иво Андрић се осврће на море кроз прве песме објављене после рата *Ex Ponto i Nemiri*, али море и светлост у овим песмама имају аутобиографски контекст, јер је реч о Андрићевим алузијама на боравак у сплитској тамници 1914. године. Прве Андрићеве песме носе печат тамнице, али и светлости која допире са мора. То је биографски аспект уграђен у дело као део искуства проведеног у сплитском затвору. За Сплит Андрић ће рећи да је то град у коме је „Босна мору дала своју снагу, а море Босни своју љепоту” (Андрић 1997: 24). Ипак, комплекснија свест о односу човека балканских простора и мора развија се од двадесетих година 20. века у Андрићевим есејима. Поред ратног искуства који је овог писца померио и на море, томе доприноси и чињеница да се форми Краљевина Југославија у којој је Далмација са њеним веома инспиративним острвима (Хвар, Корчула) представљала уточиште са богатим културним наслеђем.

Прве Андрићеве песме носе печат тамнице, али и светлости која допире са мора. То је аутобиографски аспект уграђен у дело као део искуства проведеног у тамници у Сплиту. Низ Андрићевих приповедака и записа тематизује културолошку перцепцију Јадрана из позиције чо-

века копна (Босне). У ту групу приповедака улазе следећа дела: „Предвечерњи час” (1961), „Два записа босанског писара Дражеслава” (1963), „Тренутак у Топлој” (1963), „Сусрет” (1969), „Дубровачка вејавица” (1968/1969), „Занос и страдање Томе Галуса” (1931), „Робиња” (1976). Највећи део тих приповедака настао је после Другог светског рата и представља јасну развојну линију која почиње биографским искуством писца затвореног у сплитску тамницу 1914. године преко ратног боравка на Јадрану, нове антрополошке и културолошке свести о два света, копна и мора. У есејима „Летећи над морем” (1932), „Сан о граду” (1923) и приповеци „Занос и страдање Томе Галуса” (1931) између два рата Андрић износи прве идеје које ће бити метафизички и онтолошки оквир за његове јунаке у приповеткама насталим после Другог светског рата.

Андрићеву перцепцију Јадрана можемо поделити у неколико фаза. Прву би представљали песнички радови⁹ *Ex Ponto* (1918) и песме у прози *Немири* (1920) подстакнути аутобиографским искуством и они носе општи став заточеног и прогоњеног човека коме је море једини излаз из таме ратног периода и сопствене таме унутрашњег света. Другу фазу видимо у есејима, записима „Сан о граду” (1923), „Летећи над морем” (1932) и приповеци „Занос и страдање Томе Галуса” (1931) између два рата Андрић као да поставља обресе основног питања о односу човека копна, Босне и Јадранског мора. Трећу и најсложенију етапу Јадрана као културолошког и антрополошког феномена Андрић ће развити у приповеткама од педесетих година: „Предвечерњи час” (1961), „Два записа босанског писара Дражеслава” (1963), „Дубровачка вејавица” (1968/1969), „Робиња” (1976). Посебну медитеранску струну у којој се преламају интроспективни светови јунака уз море, које је само из контекста познато као Јадранско море откривамо у „Жени на камену” (1954) и „Летовању на југу” (1959). У раду „Понори од сјаја Андрићевих јунака”¹⁰ писали смо детаљно о феномену светлости, мора и самоће у ове две приповетке са посебним освртом на триптих „Јелена, жена које нема”, јер припада веома блиском фантазмагоријском свету ове две медитеранске и психолошке приповетке. Тако можемо и хронолошки да пратимо Андрићев однос према Јадрану као посебној културној и антрополошкој целини која је колико привлачна, толико и контардикторна за свест човека босанских планина. Уз низ сложених аспеката који формирају свест јунака

⁹ Видети рад о улози соларног мита и феномену светлости у првим песничким делима Иве Андрића у: Marija Mitrović, „Il sole mediterraneo nella poesia di Ivo Andrić”, *Il SoleLuna presso gli slavi meridionali II*, ur. Ljiljana Banjanin, Persida Lazarević Di Giacomo, Sanja Roić, Svetlana Šeatović, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2018, 169–182.

¹⁰ Видети: Светлана Шеатовић Димитријевић, „Понори од сјаја Андрићевих јунака”, *Свеске бр. 33/2016*, 2016, стр. 107–128.

Андрићевих приповедака треба имати на уму и чињеницу да је писац¹¹ своје последње деценије проводио у кући у Херцег Новом где се посебно бринуо о бројним врстама медитеранског биља, тражећи мир и спокој са супругом Милицом Бабић у позном животном добу. После Другог светског рата Андрић је као већина београдских уметника (Александар Вучо, Душан Матић, Милан Дединац, Петар Добровић) проводио зиме на Хвару које су биле стециште београдских уметника. О томе искуству казује Љуби Јандрићу 1973. године:

„Више не волим зими отићи на Хвар. Често сам тамо боравио са Роћком, Вучом и другима. Али сада не идем, окупи се на острву пола Београда, па имама утисак као да сам на Теразијама. Али, морам признати, такве лепоте нема надалеко на свету. Провести јануар и фебруар на Хвару, то је највећа благодат коју човек може себи да приушти. Међутим, не верујем да је такав рај поуздан савезник за онога ко мисли на стварање.” (Јандрић 1977: 287)

Највећу пажњу привлачи есеј „Сан о граду” који је објављен 1923. године. То је апотеоза „господству и слободи као најдостојнијим људским сновима” у граду некадашњој републици, али и свест о судару босанског и херцеговачког крша са морем. Први пут Андрић у свом опусу указује на ове сударе у географском и културолошком виду: „Замислите да се раздеран, стрм и оштар босански пејзаж и херцеговачки крш тање и профињују на свом путу према мору, док се не сложе у ма-

¹¹ Жанета Ђукић Перишић као врстан познавалац Андрићевог живота и дела описује пишчеву занетост морем још од 1913. године, да би од 1961. године део године проводио са Милицом Бабић и њеном мајком у кући коју купује у Херцег Новом. Међутим, та кућа неће бити само место у које ће одлазити Андрић са супругом. Биће то прави мали медитерански забран и то време ће донети нову и последњу етапу приповедака везаних за Дубровник, Јадранско море и улогу светлости и топлине. У тексту „Андрић и море” Ж. Ђукић Перишић пише: „Пролеће 1961. године Андрић и Милица Бабић проводе у Херцег Новом, који их је привукао својом лепотом. На самој капији бококорског залива, месташце са прегршти кућица, црквом и гробљем, постаће Миличин и Андрићев последњи заједнички забран, уточиште у смирај живота, топла оаза мира и радости које је све мање. Ту ће, заједно са пријатељима, сликарем Војом Станићем и његовом женом, шетати обалом до манастира Савина, понекад пловити барком преко, до Њивица и Роса, или даље, до Пераста, Котора и Тивта, до полуотока Луштица, до села Моровића или до Молунта [...] Тада ће брачни пар Андрић одлучити да себи купи или сагради кућицу на обали Јадрана. Учиниће то неколико година касније. Саградиће омалену кућу манастирске једноставности, без сувишних детаља, чистих линија, складну и пријатну, на Топлој, надомак Игала. Андрић има собу на првом спрату, Миличина мајка има своју собу. Међутим, најлепша им је тераса на спрату са које се виде капије Боке. Милица је замислила и тропску башту у којој ће полако садити ретко и егзотично биље – у једном тренутку врт ће имати 51 различиту врсту. [...] Ужива да залива цвеће, плива у раним јутарњим сатима, са женом и таштом пије прву јутарњу кафу на сеновитој тераси у приземљу” (Ђукић Перишић 2013: 499–500).

сивну али фину и озбиљну линију – то је Срђ” (Андрић 2011: 125). После јасне географске линије Андрић одмах прелази на језик као базичну тему идентитета: „Замислите наш говор како се из Босне, преко Херцеговине, глади и мекша, докле не стигне у Жупу дубровачку, где га сељаци говоре с лепотом и достојанством краљица” (Андрић 2011: 125). У том сну о граду Андрић, као и Црњански у путописима по острвима, а посебно у путопису о Сплиту насталом у истом периоду указује на исту цивилизацијску линију, како чобани са планина бацају своје мешине и уче се да „тргују и стичу”. Црњански ће и у путопису есеју о Дубровнику изнети веома сличан став као Андрић: „[...] и врати се да се смирим, наслонивши плећа опет на брда своје земље, и одморим се од све те промене и празнине света, од све те помаме за туђином, под својим Срђом. Тада нисам ни слутио да ћу на нашој обали наћи град који ће ме дубином неба и тишином живота, лепотом биља и ноћних сазвезђа својих, примирити” (Црњански 1995: 203). Овако је писао Црњански у путопису „Дубровник” 1927. године. Андрић ће, као и Црњански, пронаћи сударе географије, али и господство којим се на нашим просторима могу умекшати гласови наших „Словина”. Тек „Примивши веру и цивилизацију тога времена они – граде” (Андрић 2011: 125). Дубровник за Андрића постаје метафора Града именованог великим словом јер то је град у коме се оштре линије вајају, а глуви крш и безумно море стварају своје место у коме приповедач види најлепши допринос човека у изградњи, али и месту где су игра, плес и уметност имали погодно тло за развој људске мисли. Андрић у апотеози Дубровнику, синониму града који је радом, мудрошћу и законима постигао славу и богатство указује на феноменологију градње коју ће развијати у целокупном делу (приповеци „Мост на Жепи”, роману *На Дрини ћурија*) сугеришући нам да све што има неки смисао остаје иза нас у оквирма архитектуре и уметничких дела. Клањајући се „вјери, господству и слободи” док чита Ива Војновића, Андрић поставља обресе тог света ка коме ће се спуштати његови јунаци из крша и планина. У есеју „Летећи над морем” из 1932. године који смо већ цитирали у уводном делу рада Андрић повлачи јасну линију судара човека балканских планина са морем као експлозијом. Идеја о изласку једног племена на море је „[...] почетак његове праве историје и улазак у царство већих изгледа и бољих могућности”. Дакле, опет у контексту Црњанског и његових есеја о Сплиту и Дубровнику налазимо јасну и књижевноисторијску корелацију идеја два млада писца богатог предратног искуства. Међутим, Андрић ће тај излазак на море једног племена јасније развити тек у приповеткама после Другог светског рата. Црњански ће остати на својим позицијама и ту везу са морем ће само описати као облик сећања и промишљања у *Ишаци и коменшарима* 1958. године.

Андрић феноменологију преласка са копна на море види као „важан пут одуховљења”, јер се изласком на пучину „путује ка савршенству”. У овом фантазмагоријском есеју Андрић трансформише чак и планинско биље у нежну флору медитеранског поднебља: „Оморика постаје кипарисом, планинска дивљака слатком смоквом, а безимена трава рузмарином” (Андрић 2011: 12). Горчина морске воде је здрава јер је лек и опет пут ка савршенству. После флоре и географије Андрић прелази на унутрашња духовна стања која се лече уз море. Као и Црњански који ће казати у „Нашим небесима” да су небеса у Дубровнику „без и једне појаве туге”, тако ће Андрић указати на антрополошку особину човека копна називајући је „брђанском тугом” коју ће излечити море:

„Поверите вашу брђанску тугу мору; оно је бескрајно и неодољиво као непрестан позив на даље путовање. Ту на каменој ивици, на поглед мора, умукла је наша брђанска песма и завршила ускликом задивљеног изненађења. Постајемо лаки и вешти. Бродимо.” (Андрић 2011: 13)

Овим идејама о тузи која се лечи уз море или местима где нестаје „брђанска туга”, Андрић и Црњански потврђују Цвијићеву тезу о „одсутству фаталистичке резигнације којом је захваћено становништво Балканског полуострва.” (Цвијић 2006: 142) „Летећи над морем” је фантазмагоријски, али дубоко етнопсихолошки есеј који синтетише менталитет динарског човека са светом Приморја у коме се баш кроз језик, говор, и песму препуну туге трансформише људско биће у духовни свет радости, лакоће, трајања: „Талас постаје крило. Бивамо бестелесни и срећни. Летимо”. Професор Норгес у „Летовању на југу” доживљава такав фантазмагоријски ефекат у коме нестаје на пучини радостан пењући се светлосним степеницама, али и оперска певачица Марта у приповеци „Жена на камену” доживљава унутрашњу трансформацију и интроспекцијом превазилази страх од старости, самоће, пропадања тела уз светлосне траке на мору. „Летећи над морем” је језгровито, имагинарно, али психолошко и етнографско упориште Андрићевог поимања мора и човека. У само једној реченици Андрић нас асоцијацијама враћа на аутобиографско искуство, јер осећај лакоће и летења у свету без граница који се пружа поред мора „[...] чији је шум чуо један испосник у тишини своје ћелије”. Дакле, готово двадесетак година касније Андрић се осврће на своје искуство проведено у ћелији 1914. у Сплиту. Међутим, ти нејасни шумови који трају између самца човека и тишине према Андрићу указују на крај пута. Дакле, море је оно које нас доводи до ослобођења свих наноса искуства, „брђанске туге” и води нас у самоћу која уз помоћ наших чула нас одводи „у пределе где се не зна ни за звук ни за тишину. „Због тога Андрићева визија мора и изласка на море значи нову и вишу цивилизацију, свет у коме се гради, уметност има плодно тле, али

се људско биће сада растрећено враћа себи и у тој самоћи и интроспекцији налази пут до савршенства и вечности, „унутрашњих океана” које превазилазимо када се отиснемо од земље. Такву врсту самоспознања имаће професор Норгес и Марта. Другу врсту сусрета динарског света и господства развиће Андрић у осталим приповеткама о босанском писару Дражеславу, дубровачкој вејавици, робињи и осталим јунацима милом или силом доведеним на море. Негде између ових типологија стоји приповетка „Занос и страдање Томе Галуса” која је настала на основу краће приповетке „Искушење у ћелији број 38”. Тома Галус је јунак који стиже са тропских мора у тршћански залив управо пред почетак Првог светског рата и његов положај представља и сусрет са Јадранским морем у тренутку када се очекује рат са Србијом. Тома Галус чија симболика имена и петао указују на прерани глас човека који ће обавијен топлином тропских мора бити на погрешном месту у погрешно време, када ће изговорити погрешну реч „Осана”, што ће га одвести у затвор.

Несумњиве су овде опет Андрићеве аутобиографске линије које спајају јунака са морем, ратом и хапшењем невиног човека. Због тога би ова приповетка била најближа низу асоцијација из поезије, а Трст је само једна од локација на Јадрану.

Културолошки и антрополошки најсложенији је сусрет у приповеткама објављеним пред крај живота или чак постхумно објављеним из рукописа. Језгро свих ових типова приповедака везаних за Јадранско море проистиче из есеја „Летећи над морем” и „Сан о граду”. Андрић је, како је до сада већ потврдила Злата Бојовић, историјску основу за лик писара Дражеслава Бојића пронашао у архивским материјалима. Писар Дражеслав је јунак који повезује низ приповедака објављених од 1961. године („Предвечерњи час”, „Два записа писара Дражеслава”, „Дубровачка вејавица”, „Сусрет”). Злата Бојовић је утврдила историјску основу овог јунака казујући да је то историјска личност из 14. века, писар бана Твртка кога је преузео од стрица бана Стјепана Херцега:

„Босански писар Дражеслав Бојић био је историјска личност 14. века и један у низу познатих дијака ћирилских повеља. Истакао се као писар бана Твртка, који га је преузео од свога стрица, бана Стјепана. Према стручној анализи повеља које су настајале у канцеларији босанског бана, види се да их је дијак исписивао са мајсторском вештином [...] До тих података дошао је и Иво Андрић преко одговарајуће литературе и објављених повеља 1353, 1366, 1367. године.” (Бојовић 2017: 21)

На основу Андрићевих бележака из дубровачких и млетачких архива, Злата Бојовић закључује да је део грађе требало да буде уграђен у обимније дело о Херцегу Стјепану, али да је писац оставио податке

за само неколико приповедака са тематиком Дубровника и писара Дражеслава, човека Босне и копна.

„Предвечерњи час” је приповетка која је објављена 1961. године и представља увод у мали приповедачки циклус који повезује босански писар Дражеслав у изасланству у Дубровнику. Двојство у јунаку Дражеславу је двојство човека који носи менталитет динарског типа личности, жељног да се приклони атмосфери и навикама дубровачког миљеа, климе и друштвених навика. Насупрот уморног и незадовољног писара Дражеслава, онога који носи „брђанску тугу” стоји лекар Италијан, весео, румен, умерен као представник Медитерана. Док дубровачки лекар Италијан саветује Дражеслава шта је мера здравља и среће у животу кроз унутрањи монолог, Дражеслав се сећа обилне хране из Босне, туге која га опрхшава и којој не може да нађе правог узрока. Лекар Италијан је образац медитеранске филозофије умерености, усклађености човека са собом и светом око себе, позитивним ставом према свету и себи. То је та савршена мера медитеранског света који је изнедрио из предсократовске филозофије да је човек мера ствари у којој се живи дан полако и свему се зна време и обим како би се живело дуго и безболно. За Дражеслава живот се „[...] искварио и замрачио, свуда, тамо горе у Босни и овде на мору” (Андрић 2011: 90). Насупрот дубровачком достојанству које Дражеслав проклиње је простота његове Босне. Веома прецизно Дражеслав види очима странца из Босне негативну слику Примораца господара. Све што је Андрић хвалио у есеју „Сан о граду”, сада Дражеслав мрачан и невољан види као превару, и то је простор имаголошког виђења другог света и друге цивилизације са позиција негативне културолошке тачке гледишта. Покушај Бошњака горштака да постане део света Примораца господара у перцепцији Дражеслава је немогућ, јер и када се стекну сва богатства и купе палате као њихове и прихвате манири њихових кројача, језик, култура опет „[...] тек онда видиш колико има од тебе до њих”. (Андрић 2011: 93). Дакле, покушај трансформације и прилагођавања тој другој приморској цивилизацији осуђен је на пропаст. Дражеслав је као ментално нестабилна личност већ у наредним пасусима приповетке окретао позицију ја и они, они и ја суочавајући се са чињеницом да и када се врати у мрачну Босну зна да ће жалити за благим зимама и сланом водом. Позиција писара Дражеслава је место човека који је покушао да се одвоји од копна и приђе мору, човека на међи, који се дистанцирао од свог динарског света, а никада није постао део медитеранске умерености и углађености. Заувек је остао странац и усамљеник „у земљи под јужним небом”. Феномен Дражеслава је митски однос копна и мора у коме је човек варљиво биће јер између та два елементарна стања мора се бити на једној или другој страни. Босански писар Дражес-

лав је остао у процепу између копна и мора и отуда сва дубина његовог незадовољства. Цвијић потврђује да су досељеници у јадранске области стизали између 15. и 18. века бежећи од турске власти и да су припадали патријархалном, динарском ставновништву „ [...] ерског варијетета и говорили огромном већином штокавским дијалектом. Они су донели чисто српске особине. То су многобројни ускоци или пребези” (Цвијић 2006: 122). Тиме нам Цвијић, као и Андрић, потврђује могућност сеобе, али наука каже да се то динарско становништво адаптирало и да је пет шестина прешло са православне на католичку веру. (Цвијић 2006: 123). У приповеци „Два записа босанског писара Дражеслава” Андрић прибегава још прецизнијем виђењу Дубровчана очима писара Дражеслава. За босанског писара Дубровчани су двојни људи, двосмислени и дволични јер живе и на копну и на мору, свему су дорасли и та врста њихове спретности у животу и трговини је још једна од дубоких разлика између нас и њих. Овакви ставови су веома блиски Цвијићевим анализама становника Дубровника за које каже да су сачували дух предузимљивости, склоност за књижевност, префињен укус и да се одликују „благошћу и уљудношћу, углађеношћу, тактом и разборитошћу”. Перцепција приморског света усмереног на Дубровник и његове госпаре босанског писара Дражеслава доводи у несигуран положај, јер је сигуран само у једну константу овог света, а то је безусловна вредност перпера коме се клањају Дубровчани. Он ће закључити: „Променљивост је начело овог живота на два елемента, на земљи и води. И док те твој дубровачки преговарац убеђује у нешто, никад не знаш да ли говори с копна или с мора” (Андрић 2011: 98–99). Напокон, као једну од најгорих црта Дубровчана Дражеслав види грамзивост која је прерасла у карактерну особину, јер живот и на копну и на мору тражи стално стицање и чување стеченог. У тој игри између копна и воде десило се оно што Дражеслав приписује свим људима у приморским градовима и републикама: „ [...] да многи од њих постигну оно што су хтели, а изгубе себе” (Андрић 2011:100). Тако се у првом запису писара Дражеслава губи једна од идеја из „Сна о граду” или из есеја „Летећи над морем” у којима је силазак у море улазак у вишу цивилизацију бољих могућности. Уместо есејистичког позитивно конотираног става према приморју, сада се критикују особине приморског света као света који је ту на мору изгубио себе пред могућностима сталног стицања материјалног богатства. Врло је занимљиво да Јован Цвијић у *Психичким особинама Јужних Словена* издаваја „Јадрански варијетет”, а посебну пажњу поклања особинама Дубровчана. Већ у општим назнака Цвијић каже да се словенско станивништво прилагдило животу уз море: „Ово се јужнословенско становништво изменило под утицајем мора и медитеранске климе: једино су се међу Словенима неке

групе из ових крајева прилагодили медитеранском начину живота, тако да дају чувене морнаре” (Цвијић 2006: 118). У посебне особине приморског становништва у односу на динарски варијетет Цвијић истиче одсуство „фаталистичке резигнације” толико типичне за људе далматинског залеђа. Цвијић каже:

„Као свеколико европско медитеранско становништво, тако и ово приморско, нарочито са далматинског приморја, одликује се живахношћу и гипкошћу [...] Лако се сналази у разним приликама у животу и у разним начинима мишљења и делања. Али се понекад чини да оно више воли да постигне циљ и да сачува своје интересе и правом мудрошћу и вештим маневрисањем него отвореном борбом.” (Цвијић 2006: 142)

Када се читају ове приповетке и есеји чини се као да је Андрић био изврстан антрополог колико и сам Јован Цвијић или је био подстакнут његовим студијама.

У другом запису писара Дражеслава есејистички се приступа проблему напуштања родног тла у планинским пределима и адаптацији у приморју. У бићу човека је да не може јасно да наслути тежину свих промена приликом одласка из завичаја. Тема одласка или својевољног егзила у другу цивилизацију је једна од највећих тема 20. века у књижевности и у овом запису Дражеслава она се приказује у микросвету. Дражеслав у приповедачком „ми” наговештава како је релативно лако отићи са копна на море, могуће је и брзо прилагођавање, али после извесног времена у човеку расте осећање дуга и изневерености која води у потиштеност. Тако се мистификује психолошки профил јунака који напушта копно и постаје део мора које уноси сталне преображаје у човека. Због тога се у општем есејистичком тону приповедачког „ми” дефинише мучна ситуација када се напусте планине Босне и издају зарад нове и боље цивилизације, али као облик колективног искуства. Андрић потенцира аутохтоност човека и родног простора, његову истинску синтезу јер одвајањем људско биће губи своју почетну базичну тачку која је поред било каквих материјалних богатстава извор незадовољства. Мењајући тачку гледишта Дражеслав поставља могућност да се оде опет у босанске горштакче пределе, али тада ће и језик бити другачији иако је реч само у једном самогласнику:

„Често нам се учини да из њихових горштакчких речи и покрета бију шумски мрак и планинска чамотиња. Тежина и строгост у свему, а не видиш чему ни зашто, кад је очигледно да се може живети и лакше и једноставније и безбрижније. Блаже и правичније судиш Приморце и њихов начин живота.” (Андрић 1997: 104)

Обрнута перспектива виђена сада очима човека који је једним делом постао Приморац, а рођењем је из Босне, поставља се као ново поређење у коме опет родни простор није исти. Двојство човека динарског порекла са искуством живљења у медитеранском амбијенту остаје двојство перцепције у психолошком, менталитетском и културолошком погледу. Позиција таквих људи је осуђена на несрећу као што ће то бити располућеност Ђамила или Џем султана између две вере и два непомирљива света. Иво Андрић је при крају опуса шездесетих година у низу ових приповедака изградио нову слику о двојним људима, свету копна и мора који живе једни поред других, али не могу никада да постану једно или да се једни другима прилагоде. Парадоксално је да је Андрић са годинама губио идеју о помирљивости и идеју о другој медитеранској цивилизацији којој треба да се приближи залеђе Босне и Херцеговине.

Андрићева перцепција се кроз лик писара Дражеслава указује као слика о процепу личности између два света или се формирају половични ликови који су једним делом пришли Приморју, а још у себи носе корене планина. Позиција људи на пола је најгора јер ни једном свету више не припадају у потпуности:

„Тако, док гледаш заморну, сиву босанску голет, чезнеш за Југом и кајеш се због својих брзоплетих и погрешних судова о мору и Приморцима. И ето, сад си помало, а болно, странац у свом родном крају због којег си се, тамо доле, у пределима под блажим небом, исто тако осећао усамљеним туђинцем.” (Андрић 2011: 105)

Повратак у родни крај је једнако болан са искуством живота на Приморју јер су сада перцепција и завичаја и туђег краја измешане, а појединац се изгубио између копна и мора. Последњи закључни пасус у приповеткама „Два записа босанског писара Дражеслава” језички је готово идентичан, а смисаоно потпуно истоветан претпоследњем пасусу „Предвечерњег часа”. Наводимо цитат претпоследњег пасуса из приповетке „Предвечерњи час”, јер је смисао колебљивости човека између копна и мора идентичан и у теорији циклуса; могли бисмо чак ово навести као један од облика јединства мањих приповедачких целина поред јунака и простора који су идентични (Дражеслав и Дубровник). Последњи пасус у приповеци „Два записа писара Дражеслава” гласи готово истоветно оном из „Предвечерњег часа”: „Тако нас живот, колебљиве и недоследне, обмањује, заноси и разуверава. Тако нас копно и море додају једно другом, и мрве и троше и глачају, без циља и видљива смисла” (Андрић 2011: 105).

Поред верске располућености Андрићевих јунака, унутрашњих немира жена јунакиња разапетих између начела и жеље у низу ових

приповедака обележених односом копна и мора налазимо нову дилему и зјап између две цивилизације – динарске, планинске и приморске, медитеранске. У приповеци „Сусрет” извор непоразума између преговараца из Босне и дубровачких госпара је доживљај зиме, годишњег доба које становници Дубровника не желе да прихвате насупрот босанским трговцима који боравећи у Дубровнику жале за правом зимом пуном снегом са огњем у кући. Сви неспоразуми између босанског посланства и представника Дубровника виђени су из перцепције „дијака Дражеслава, родом Бојић”. Тек у овој трећој приповеци Андрић Дражеславу даје презиме Бојић што га дефинише вероватно као Србина, а атрибут дијак указује на средњовековног писара што у претходне две приповетке није било именовано на овакав начин. Сада нови извор неспоразума није више менталитетско питање, већ питање верског и статусног порекла.

Дијак Дражеслав је само у пролазу видео Луцију, ћерку Марина Лукаревића, угледног трговца. Овај сусрет који је био кратак и успутан оставља још један од облика непокоја људи подељених на два света, Босне и Дубровника.

„Дубровачка вејавица” је четврта приповетка која се везује у микроциклус приповедака о односу Дубровника и Босне кроз прецепцију писара Дражеслава. Поред низа менталитетских разлика, напора да се постане приморцем иако је корен у Босни, сада се пажња усмерава на климатску појаву која није типична за Дубровник. Док су босански посланици преговарали са дубровачким трговцима, једне ноћи град је засула вејавица. Та чињеница је збунила Босанце, али Дубровчани ни једним гестом нису показали изненађење. Тако се преко једне издвојене нетипичне климатске појаве указује на особине приморског света да сачува присебност и скрива осећања и расположења као облик менталитетске промишљености и мудрости.

Уз један део Андрићевог опуса окренутог ка односу човека Балканског копна који се сусреће са морем и другом културом пратећи и биографска искуства боравка у Херцег Новом и на Хвару налазимо целовитију слику о односу овог писца и Јадрана. За Андрића је овај сусрет два културна модела био од посебног значаја и тај митски судар копна и мора је поткрепљен и историјским истраживањима дубровачких и млетачких архива. Андрићев сан о Јадрану је ближи реалној слици света виђеној дубоким очима приповедача копна, онога који ужива у сунцу и мору, господству Сплита и Дубровника и тај део његовог опуса је развио комплексне дилеме о идентитету човека разапетог између мрачних босанских планина и прозирних далматинских градова. Праве медитеранске слике мора које су само алузија на Јадран су фантазмагоријске у приповеткама „Летовање на југу” и „Жена на камену”, у њима је Андрић

досегао метафизику светлости и мора. Јадран између сна и јаве је смештен у поезији, приповеткама, путописима, есејима и записима Милоша Црњанског и Иве Андрића. С једне стране, код Црњанског Јадран, његова острва и тоскански градови више су окренути ка имагинацији и сновима прожетим историјом и културом. Милош Црњански и Иво Андрић¹² су писци који су широком културом и искуством живљења на различитим просторима успели да укажу на чежњу и потребу човека балканских простора да се спусти на море и уђе у другу и вишу цивилизацију са свим дилемама које прате ту духовну и географску сеобу. Милош Црњански се бранио када је тврдио да је љубав према мору могућа за једног Банаћанина као могућност да човек воли бескрајно, једну жену!

Последња животна и стваралачка фаза Иве Андрића са циклусом приповедака о дијаку Дражеславу Бојићу и Дубровнику показује сву историјску, географску и менталитетску сложеност народа на Јадрану и његовом залеђу. Дуалност јунака на међи ова два света је трагичка нужност Балкана и његових лимеса.

Извори

- Андрић 1998: И. Андрић, *Кућа на осами*, Фототипско издање из 1981. године, Београд: Просвета.
- Андрић 1996: И. Андрић, *Стиазе, лица, њредели*, Фототипско издање из 1981. године, Београд: Просвета.
- Андрић 2011: И. Андрић, *Приче о мору*, Београд: Лагуна.
- Андрић 2017: И. Андрић, *Вечна њисућност Њетошева*, приредио Јован Делић. Андрићград: Андрићев институт, 2017.
- Бојовић 2017: З. Бојовић, „Иво Андрић и Дубровник”, у: *Приповетке и есеји*, приредила Злата Бојовић, Андрићград: Андрићев институт.
- Црњански 1958: М. Црњански, *Ишака и коменџари*, Београд: Нолит.
- Црњански 1995: М. Црњански, *Пућојиси I*, приредио Никола Бертолино, Београд–Lausanne: Задужбина Милоша Црњанског, L'Age D' Homme, БИГЗ, СКЗ.

---

¹² Овај рад је делимично измењена и допуњена верзија недавно приређеног текста „Андрићев Јадран: брњанска туга и умереност приморја” у зборнику радова *Иво Андрић у нашем времену*, Андрићев институт, Андрићград/Вишеград, 2018, 43–65. Сви остали делови текста који се односе на компаративни однос Андрића и Црњанског према Јадрану, као и уводи део посвећен геофилозофији Медитерана објављују се први пут на српском језику.

Литература

- Асман 2011: А. Асман, *Дуја сенка прошлости: култура сећања и полиитика повести*, превела Дринка Гојковић, Београд: Библиотека ХХ век.
- Бојовић 2017: З. Бојовић, „Занимање Иве Андрића за дубровачке теме”, у: *Иво Андрић и Дубровник*, ур. Злата Бојовић, Андрићград: Андрићев институт, 7–26.
- Бродел 2001: Ф. Бродел, *Медићеран и медићерански свет у доба Филија II, том 1*, превео Мирко Ђорђевић, Београд: Геопоетика.
- Делић 2017: Ј. Делић, „Петар, камен, луча и море. Десети Андрићев текст о Његошу”, у: *Иво Андрић, Вечна присутност Његошева*, ур. Јован Делић, Андрићград: Андрићев институт, 101–112.
- Јандрић 1997: Ј. Љубо, *Са Ивом Андрићем*, Београд: СКЗ.
- Качари 2010: М. Качари, *Геофилозофија Европе*, превео Жељко Ђурић, Београд: Плато.
- Караулац 2003: М. Караулац, *Рани Андрић*, друго, допуњено издање, Београд: Просвета.
- Ђорђевић 2013: Б. Ђорђевић, „Наративност предела: Андрићеви медитерански записи”, у: *Acqua alta Медитерански језажи у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова, Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо (ур.), Београд: Институт за књижевност и уметност, 507–511.
- Ђукић Перишић 2013: Ж. Ђукић Перишић, „Андрић и море”, у: *Acqua alta Медитерански језажи у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова, Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо (ур.), Београд: Институт за књижевност и уметност, 487–505.
- Митровић 2009: М. Митровић, „Други Андрић”, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, Београд: Задужбина Иве Андрића, бр. 26, 2009, 73–118.
- Митровић 2013: М. Митровић, „Црњански на Јадрану, или о природи и историји као вајарима света”, у: *Acqua alta Медитерански језажи у модерној српској и италијанској књижевности*, зборник радова, Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић Ди Ђакомо (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност, 189–206.
- Митровић 2013: М. Mitrović, „Il sole mediterraneo nella poesia di Ivo Andrić. *Il SoleLuna presso gli slavi meridionali II*, Ljiljana Banjanin, Persida Lazarević Di Giacomo, Sanja Roić, Svetlana Šeatović (ур.). Alessandria: Edizioni dell' Orso, 169–182.
- Поповић 1976: Р. Поповић, *Казивања о Андрићу*, Београд: Слобода.
- Реста 2017: К. Реста, *Геофилозофија Медитерана*, превела Анђела Арсић Миливојевић, Београд: Геопоетика.
- Хегел 2006: Ф. Хегел, *Филозофија историје*, превео Божидар Зец, Београд: Федон.
- Цвијић 2006: Ј. Цвијић, *Психичке особине Јужних Словена*, Београд: СКЗ.

- Шеатовић Димитријевић 2014: С. Шеатовић Димитријевић, „Његошева слика Италије и Латина”, у: Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ, Београд, бр. 43/2, стр. 471–481
- Шеатовић Димитријевић 2013: С. Шеатовић Димитријевић, „Итака и коментари – између панонског и медитеранског мора”, у: *Културе у дијалогу*, Књижевност и мултикултуралност, књ. 2, међународни зборник радова, уредили Александра Вранеш, Љиљана Марковић, Филолошки факултет, Београд, стр. 61–79.

Светлана С. Шеатович

ДВЕ КУЛТУРЫ И ДВА ПИСАТЕЛЯ

Резјум

В тексте анализируется восприятие Адриатики и моря с точки зрения человека суши в произведениях Иво Андрича и Милоша Црњанског. Это встреча двух культур (динарской и приморской), которую Андрич и его герои воспринимают как форму столкновения высшей и низшей цивилизаций. Из опуса Милоша Црњанског мы выделяем стихотворения «Лирика Итаки и комментарии» и путевой очерк «Любовь в Тоскане», в которых Адриатическое море и Италия появляются как формы высшей цивилизации. Лирика Итаки и комментарии с отдельными стихотворениями представляют собой первую фазу картины о «нашей» стороне Адриатики. Первые стихотворения Андрича носят отпечаток тюрьмы, но и света, который приходит с моря. Это биографический аспект, встроенный в произведение как часть опыта пребывания в тюрьме в г. Сплит. Вторая часть работы будет посвящена анализу повестей Андрича («Женщина на камне», «Летний отдых на юге», «Две записи босанского писателя Дражеслава», «Рвение и страдание Фомы Галуса», «Рабыня», «Встреча», «Метель в Дубровнике») и Эссе («В полете над морем», «Сон о городе»), тематизирующие культурологическое восприятие Адриатики с точки зрения человека суши (Босния). Для Андрича встреча двух культурных моделей была особо значимой и, пользуясь географическими, философскими, историческими, антропологическими исследованиями (Бродель, Качари, Реста, Асман, Цвийич) и исследованиями культуры, мы покажем мифическое столкновение суши и моря, удвоенного двумя берегами, которые и соединяют и разделяют.

Ключевые слова: культура памяти, геофилософия, Балканы, Адриатика, Средиземноморье, море, солнце